

потім, у Кракові бувши, його король мил подав,— посилаю і копію! Аж себе я забув, прочитавши — дивуючись смисловиті того поганого хлопа, що в тій своїй щидулі не так багато просить, як більше наказує і вчить помазанця божого, як має з підданими обходитись! Мабуть і мудрому сенаторові не годилось би щось таке зробити, що той поганий болван вчинив! Пожалься ж Пане Боже, що його в м такі справді не казав в час а ти в ланцюх та в пута — істно був він того годен! Але і напотім він того не втече, а стане йому за ланцюх, коли йому церкву відберуть і маєтності до неї належачі, позвавши його до уряду духовного! Нехай тільки з ним поступлять як з протопопком — скине ту гордість, як і той! А поки того не буде, не сподівайтесь ваші милости нічого доброго в нашій церкві. Досить уже ім фольгувалося, треба справді суворіш поступати з ними, як з такими що ні раціями ні найяснішими доводами не дадуть себе до доброго привести, тільки упір і грубінства переймають (оден від другого) Не попи то, але простими хлопами радше і справедливіше повинні їх називати І апостол Павел не без причини написав «Примушуй вийти!» — против таких що не дбають нічого ні про своє ні про людське спасенне, просто як чума між стадом господнім А що найгірше — що вони собі юрисдикцію присвоюють більшу ніж біскупи, відкликаються до патріархів, котрих і до віку не бачать, а від своїх біскупів тікають. А хто ж того не бачить, що то не стільки для оборони патріяршої юрисдикци,— котрої і перед тим мало знали, як більше роблять то для свого своєвільства· аби над собою наставників не мати Страх і повдати, як своєвільство намножилося між ними — немало неслухавсь я того і з інших країв, що діється між (нашими) противниками. Бо коли хочуть їх за який небуди виступок карати ті владики, що з Греції приздять, то вони звикли мовити: «не маєте до нас нічого, бо то не ваша дієцезія». А коли власні біскупи їх позивають, вимовляються патріярхами. Чисто Мархолтове дерево!¹ А з тим своєвільства, ексцеси бувають нечувані Отже коли вже в панських і шляхетських (православних) маєтностях нічого не можемо, нехай хоч у католиків і в маєтностях його кор м. маємо владу злих карати і святу унію промувати!»²

Як живцем се вийнято з «Антирризиса» або з «відповіді Клірикові».

«Пересторога». Один з найбільш інтересних творів сеї доби, наполовину полемічний трактат, наполовину історичний памфлет, він дає пробу широкого вияснення тих історичних обставин і скритих психологічних «людських і диявольських» спружин, які привели до проведення і закріплення уніі,— і дійсно, визначається неабиякою силою історичної концепції, яскраво ілюструючи собою сильне розбудження мислі, дане чвертьвіковою напруженою літературною працею. З сього боку, власне як продукт синтезуючої думки, що підіймається над дрібною схоластикою полеміки, він досі майже не оцінений. Коли його опубліковано в 1850-х роках, з копії, що надіслав зі Львова Зубрицький³,— його спочатку, ничтоже

¹ Натяк на популярну повість про Соломона і Мархолта (Китовраса).

² Archiwum Sarajewo с 352—3 (листопад 1602 р).

³ З копії Зубрицького «Пересторогу» надруковано в Актах Зап. Росії IV ч. 149 (1851), на копії своїй Зубрицький зазначив, що він списав її з оригіналу Львівської Ставропигії — подає і номер рукопису, але з-поміж ру-

сумня ся, пробувано використати як історичне джерело — так, як служило воно безпосередньо і посередньо письменникам XVII—XVIII вв., авторів Густинського літоп., «Паліноді» й ін. Коли ж розкрито його історичну непевність¹, — не оцінено відповідно як певного роду історіософію, так би сказати, — українську Теодіцею XVI—XVII вв., прояв історичного усвідомлення тої доби, — і як літературну концепцію на решті. І так «Пересторога» залилася в становищі розвінчаного історичного джерела, нічого більше². Досі навіть публічного видання її тексту не маємо, бо єдиний друкований текст повний помилок і недоладностей.

кописів Ставропігії оригінал пропав і опинився якимсь чином у руках польського вченого, директора бібліотеки Осолінських Авг Бельовського, потім, по його смерті, — у А. Петрушевича, і ним був подарований Київському університетові. Се збірник, списаний в 1640-х роках рукою Михайла Гунашевського, студента Замойської академії, на ст. 99—132 тут міститься копія «Перестороги», розпочата півуставом, що слідом переходить у дрібний скоропис. Петрушевич висловив був здогад, що се автограф, але се, розуміється, неможливе, бо «Пересторога» була зложена, коли Гунашевського не було на світі. Більше копій «Перестороги» досі не звісно. Пишучи сей роздл, я користувався власне сим рукописом, а не текстом Актів, дуже несправним (що в деякій мірі виправдується доволі нечітким письмом старої копії та стилістичними недоладностями її тексту).

¹Зробив се м. Макарій у своїй *Ист. Рус церкви IX с 491—2*, ширше довели пок. Франко й особливо ак. Студинський, в нижче цитованих студіях.

²Наукова література про «Пересторогу» представляється головню двома львівськими працями, що писались паралельно і з'явилися в однім часі: пок. *Ів. Франка «Z dziejów synodu brzeskiego 1596 r.» — Kwartalnik Historyczny 1895* і ак. *Студинського «Пересторога, руський пам'ятник початку XVII віка. Історично-літературна студія»* Львів, 1895. Критичні замітки до статті Франка ак. Студинський оголосив п. з. «Причинки до історії унії», в львівській «Правді» 1895 і особно. Мої критичні замітки до обох праць, Франка і Студинського, в львівських «Записках» т. 12, 1896.

Студія Франка, крім критики оповідання «Перестороги» про берестейську унію, висловила новий здогад про авторство її: він здогадувався, що написав «Пересторогу» Юрій Рогатинець. Хоч не підперта ніякими спеціальними доводами, гадка ся була прийнята багатьма дослідниками, в тім числі й ак. Студинським, що в цитованій студії попробував зібрати доводи на користь авторства Рогатинця. Але мені воно здалось тоді неправдоподібним (див. згадану рецензію, с. 22) і так само, й ще більше — тепер, хоч авторство Рогатинця прийняли новіші дослідники, які спинялись на «Пересторозі» — Ю. Третяк, М. Возняк, Т. Грабовські. Думаю, по-перше, що такий близький до справ діяч, як Рогатинець, не допустив би сих очевидних і для його літературної мети непотрібних анахронізмів, що їх повна «Пересторога» По-друге, — роль львівського братства і братського руху взагалі в його оповіданні, мабуть, виступила б виразніше, замість діяльності Кост. Острозького, що покриває і заслонює все інше в «Пересторозі». По-третє, — не було б і ні жалів на те, що ієрархія руська стала рекрутуватися з простих людей. Скорше се вказує на шляхтича або клярика з Волині або Києва — з позабратського руху 1590—1600-х років.

Автор пише в перших роках XVII в. під враженням подій останнього десятиліття. Каже, що був у Бересті на соборі 1596 р, навіть «в тых всѣх хожденіях и отправованіях» (с. 214), і се можливо, а навіть правдоподібно, судячи з того заінтересування, яке виявляється у нього до трагічної долі протосінкела Никифора, особливо близького учасникам берестейського собору². Але властиво ніщо не перешкоджало б прийняти сю його заяву про участь у берестейських подіях і за просту літературну фікцію — вона була б цілком можлива в такім наскрізь белетристичнім творі — памфлеті, що може бути з сього боку поставлений навіть поруч «Історії Флорентійського собору», виданої Кліриком Острозьким.

У кожнім разі з подіями і літературою сього десятиліття 1596—1605 автор, очевидно, досить ознайомлений, бодай загально. Але факти раніші, 1570—1580 рр., представляються йому в досить неяснім світлі! — Звідти, наприкл., його представлення в занадто рожевім світлі часів Баторія і взагалі всього, що діялося до владичої конспірації 1590-х рр. Звідти всі ті байки, котрими з послуху (розмішуючи їх власними фантазіями для більшого ефекту) він окружає побут на Україні й Білорусі патр Єреміи.

Боротьба з унією, що доволі успішно велась і на літературнім, і на парламентарнім полі в десятилітті 1596—1605, настроює його бадьоро і надійно. Нічого подібного до того суму, тої прострації, що лунає з творів Смотрицького 1609—

¹ Він знає про смерть Никифора в Марієнбурзі, що сталась десь 1604—1605 рр, судячи з згадки Потія в листі до Сопіги 28 VI 1605 р (Arch Sapiéhów с 561). Очевидно, йому відомо «Посольство Мисаїла», проделане Потієм віленському магістратові 15 VI 1605 р. (ч 229, див вище). З другого боку — він говорить як про живих про Терлецького, що вмер у травні 1607 р і про кн К Острозького, що помер на початку 1608 р Про «Антирризис», де «Апокризис» називається твором, вартим подяки «киями», автор говорить, натякаючи на се місце, як про «остатнюю книжку» (с. 225) — себто останню полемичну публікацію з уніатської сторони. Через те думаю, що про події, зв'язані з рокошем 1606—1607 рр, він не згадує виразно тому, що писав раніше, а може, і про смерть Замойського (3 VI. 1605) теж не згадав з тої ж причини. І так правдоподібний час написання «Перестороги» — се літо 1605 р.

Можна пити б ще далі про Замойського, що вмер 3 VI 1605, автор пише в середині твору, про Потієву нахідку — під кінець. Може бути, що писав він сю другу частину в маі — липні того року. Але пройшов потім, в рр 1605—1606, ще раз і додав деякі легкі штришки, які дають рефлексії подій тих років (натяк на віднайдення Мисаїлового листа, а можней на рокош — у промові Острозького).

² Супроти сього інтересу до берестейських подій та їх головних діячів кн Острозького й протосінкела Никифора можна б думати, що автор «Перестороги» був ідентичним з одним з авторів реляцій про берестейські події, напр., з того, що подана вище, — котрої автора я назвав священником коцьким.

1610 рр. Православних побивають в однім місці, вони беруть реванш у другім; справджуються слова Спасителя: «Не бійсь мале стадо — пекельні брами не можуть вас перемогти» (с. 215). Православні не даються і не дадуться. За поміччю патріархату, спасенних заходами своїх ревнителів, таких як старий князь Острозький, вони вийшли на Христову путь, і ніякі вигадки диявольські їх з неї не зведуть. І автори хочеться в перспективі історії, з пташиного льоту оглянути сю боротьбу сили божої і диявольскої — як вони звели бій і проявили себе на його очах, у подіях останніх літ: се послужить на осторогу вірним не лякатися диявольських страхів і хвилевих перемог тих, що служать їх знаряддями. І він укладає сю книгу, що починається таким титулом-резюме:

Пересторога зъло потребная на потомные часы православным христианом, святое католическое восточное церкве сыномъ, абы вѣдали, яко нѣкоторые епископове панствѣ коронных, которые исперва завше под владзою и под послушествомъ святѣйшаго вселенскаго константинопольскаго патріархи были, а потом не спасенія душъ своихъ албо врученыхъ себе, але для певныхъ причинъ — своихъ дочасныхъ пожитковъ (яко ся нижея покажет) своего патріарха отступили и римскому папезови в послушенство ся отдали, и великое замѣшаня в людехъ учинили И засъ пишучи книжки и друкуючи пришлого вѣку людямъ знати дают, якобы то они для спасенія душъ людскихъ вчинити мѣли, ничего иного в церковь божію не внесли, толко то що якобы исперва быти мѣло и бывало взновили И показуют, ижбы папа рымскій старшій надъ всѣми патріархами быти мѣлъ, а потомъ якобы ся патріархове от него одорвати мѣли, и онъ ихъ проклял, яко пастыръ вселенскій и намѣстникъ Петра святого апостола і епископа рымскаго А потомъ якобы ся патріархове от него одорвати мѣли, и онъ ихъ проклял, яко пастыръ вселенскій и намѣстникъ Петра святого апостола і епископа рымскаго А потомъ якобы на Флоренскомъ соборѣ предъ полтормасты лѣтъ, то ест по року тысячномъ чтыреста пядесятъ девятомъ албо десятомъ, згоду з собою учинити мѣли, и митрополит киевскій Исидоръ якобы тую згоду в Руской землі утвердити мѣлъ. Што якобы на многихъ мѣсцахъ у церквахъ старофундованныхъ знайдовати ся мѣло, и проч.

Як прийшло до того, що дияволу вдалося так спантеличити людей і збити їх з спасеної дороги, коли вони були вже вибилися на неї і заволоділи ключами царства?

В тім окруженні, де виріс і дозрів автор, так тяжко здобує культурне відродження виховало певний культ освіти, школи, книги, і автор кладе їх першою причиною всього. Се здавна було оцінено, але більш як індивідуальну, дуже інтересну рису авторової ідеології — його незвичайно високе поняття про значення школи; се місце цитувалось десятки раз. Але висловлені тут гадки характеризують ціле окруження, цілу епоху. Се покоління стільки мрій і надій вложило в сі скромні початки школи, письменства, друку, що зрозумілими стають сі переборщення — ся надмірна віра у всемогутній вплив школи і науки: всім епохам просвіщення знайомі сі пе-

ребільшення. Для оцінки ж твору інтерна та концепція, котру розгортає автор, виходячи з сеї провідної думки: рiшаючого значення освіти і школи в житті нації

При християнізації Русі стався сей недогляд з боку князів-просвітелів і з боку грецької церкви, що вони поруч заходів коло заснування руської церкви в тіснішій значенні не допильнували організації «посполитих шкіл» — загально-освітніх установ. Через те Польща хоч пізніш від Русі прийняла християнство, в культурі випередила її, бо у поляків, видно, наука і не була занедбана. Переносячи в попередні століття ті явища з історії польщення української аристократії, що проходили на Волині в XVI в на очах автора: полювання польських аргонравтів за багатими українськими дідицками (наслідницями) — про яке багато писалось, нарікалось, заборонялось протягом цілого століття, — автор укладає перспективу довговікового процесу, в котрім руське добро, територіальне і рухоме, загарбувалось польськими руками, і спеціально всякими способами вибиралася з обороту слов'янська книжність, підстава руської освіти. З упадком же руської культури підупала руська церква, її стали зневажати як некультурну, нездатну для вищих верств, і руські вищі верстви поголовно закидають руську віру, переходять на латинство і польщаються, а православні церковні люди і всякі церковні установи стають уділом українського плебсу («посполитого чоловіка») — ареною всякого соблазну, що дорешти відпихав від батьківської віри і батьківських традицій всяку путящу людину, не те що з шляхти, але і з простого стану:

Каждый православный христианине, потреба того абы-с(ь) вѣдаль, откол(ѣ) в сю землю пришла вѣра христанская. Иначе не довѣдаешъ с(я) толко аж з Кгреци приняли ¹ вѣру христанскую, уперед нѣжли Ляхове з Нѣмецъ рымскую, двайцятма и пятма лѣты И такъ были великие ревнители, иж много, з великим коштом церковей и монастырей намуровали, и маестностями опатрили, злотом, сребром, перлами и дорогим камѣням церквы приоздобили, книг великое множество языком словенским нанесли. Лечъ того што было напотребнѣшее — школь посполитых не фундовали. Зачим, за лѣтами оная грубост(ь) поганская, и прирощенье влекущее на марност(ь) того свѣта так поразило, же потомкове оных побожных благотивных самодержцов, княжат русских, свѣта сего красотами введеные а науками не выученые, упали в великое лакомство, около панована великую хтивост(ь) узали и роздѣлили ся: едины тут zostали, а другіе у полночных краях панства осыли (и тые долѣше у своєм панстве тревали). И якъ собѣ очі лупали о панства, один другому выдираючи, а на помочь противко собѣ сусѣдов ограничных зводчи — яко Венкгров, Поляков и Литвы, великое кровопролитіе межі собою чинили. Зачим оные помочники победивши супостатовъ их, потом и самих побеждали, и панство Руское в руки ихъ приходило. Зачим церкви божіе з их окрасами на лупъ приходили. злото, сребро и оное дорогое камѣня, и книги зобрано, яко то на око обачишъ

¹ Друк.: Русь... приняла; в ориг. нема «Русь».

у́ самом Краковѣ коруном, и в костелахъ рымскихъ полно того Книгъ словенскихъ великими склепами знайдешъ замкненыхъ, которыхъ на свѣт не выпускают. Также ест(ь) и ве Львовѣ у мниховъ Доминикановъ склеп великій книгъ нашихъ словенскихъ учителскихъ до купы знесеныхъ по збуреню и осягненю панства Руского

И такъ то много зашкодило панству Рускому велми, же не могли школь и наукъ посполитыхъ разширяти, и оныхъ не фундовано. Бо коли бы были науку мѣли, тогда бы за невѣдомостю и глупствомъ своимъ не пришли до таковоу погибели! Читаючи хроники полскіе знайдешъ о томъ достаточне, якъ Поляци Рускіе панства поведали поприятеливши ся з ними и цорки¹ свое за Русычовъ давши черезъ нихъ свое обычае оздобные и науку укоренили. Такъ ижъ Русь, посполитовавши ся з ними позавидѣли ихъ обычаемъ, ихъ мовѣ и наукамъ и не маючи своихъ наукъ у науки рымскіе свое дѣти давати почали, которые за науками и вѣры навыкли. И такъ по малу малу науками своими все панство Руское до вѣры рымское привели, ижъ потомкове княжатъ русскихъ з вѣры православное на рымскую выкрестили ся, и назвиска и имена собѣ поотмѣняли, якобы нѣколи не знашли ся быти потомками благочестивыхъ прародителей своихъ.

А затымъ православіе греческое озимнѣло и в згорду пришло и во занедбаня. Бо тежъ зацныхъ станов особы погордѣвши своимъ православіемъ до врядоу духовныхъ приходиши перестали, але леда-кого на нихъ вставляли — ку воли толко самому посполитому ч(е)л(овѣ)кови². Зачимъ наступовали на столицѣ митрополитове и епископове неискусные, не такіе якіе исперва бывали — мужи с(вя)тобливые, архимандритове киевскіе, за которыхъ старшенства и инокове бывали люде живота святобливого, такъ ижъ просіяли добродѣтелими своими, а по смерти ихъ великіе чудеса у гробахъ ихъ чстныхъ дѣвали ся, яко то и теперъ знаки того сут(ь) у Киевѣ. По которыхъ благообразныхъ и подвижныхъ ленивые и недобрые настали, и такъ за ними порядки церковные у забненіи пришли. Книги тые що еще ихъ позостало, порохомъ припали, и все набоженство пришло ку взгордѣ, такъ ижъ не тылко стану шляхецкого, але и простого люде стану у иновѣрство и отщепенство приходили, отъ духовныхъ соблазнены будучи.

А в тыхъ часехъ тыхъ панство Кгрецкое всвѣцкое (sic) пришло в руки Сарацинскіе, за грѣхи христианскіе. Однакъ кгда южъ тотъ тиранъ утвердилъ свое панство, по часѣ же Константинопол(ь) пустьъ былъ (бо Кгрекове розбѣгли ся были) — забралъ поганинъ людъ до купы. Позволилъ, абы патриарха на столиціи своей сидѣлъ, владзу духовную абы трималъ. Монастырѣ абы цало зостали и в нихъ духовныхъ спокойне сидѣли, дан(ь) певную, то ест(ь) по червоному отъ особы давши, волне не толко набоженства, але и ремесла, кгрунтовѣ, с которыхъ поживене маєтъ хто, абы заживалъ кождый. Позволилъ, абы обычаемъ становнымъ людъ посполитый патриарху обиралъ, а отъ патриарховъ трехъ былъ посвященный и отъ него потверженный. Такъ то такъ Богъ предивнымъ чудомъ устроилъ, же тотъ поганинъ, который головнымъ непріателемъ вѣрѣ христовой естъ, а такъ радъ не радъ — яко песъ чужій скарбовъ, самъ ихъ не живяючи, сторожемъ естъ и расхищати ихъ никому не доущаетъ.

Презъ долгій часъ с(вя)тѣйше патриархове панства нашего не навѣжали особами своими, толко чрезъ посланцовъ своихъ, а тежъ митрополитове кождый з нихъ одержавши митрополию отъ господаря, кроля полского, по благословенію вселенского патриарха до Константинополя завше посылали.

То(го) часу по зезволеню божіему благовѣрный князь(ь) Константинъ Константиновичъ в с(вя)томъ крещеніи нареченый Василій княжа Острозкое, поревновавши благочестивымъ родителемъ и прароди(те)лемъ своимъ, маючи в

¹ Спочатку було церкви, исправлено на. цорки, і другий раз так написано

² Отсе місце, на мій погляд, рішуче промовляє проти авторства мщанина!